IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 01 No. Issue IV, (October-December) (2025)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

सर्व शिक्षा अभियानाच्या निधीचे योग्य वितरण व त्याच्या परिणामकारकतेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास – सातारा जिल्हा अभ्यासकेंद्रित दृष्टिकोन

[1]श्री. भरत भाऊसो राऊत, [2]डॉ. शुभांगी औटी
अण्णासाहेब मगर महाविद्यालय, हडपसर, पुणे-२८

Article Info

Article History:
Received: 15th Dec 2025
Accepted: 18th Dec 2025
Published: 20th Dec 2025

Keywords:

सर्व शिक्षा अभियान, निधी वितरण, शिक्षण सार्वत्रिकीकरण, परिणामकारकता, सातारा जिल्हा, प्राथमिक शिक्षण.

ABSTRACT

सर्व शिक्षा अभियान (Sarva Shiksha Abhiyan - SSA) ही भारत सरकारची प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिकीकरणासाठी राबविण्यात आलेली एक महत्वाकांक्षी योजना आहे. या योजनेचा उद्देश ६ ते १४ वयोगटातील प्रत्येक मुलाला मोफत व सक्तीचे शिक्षण देणे हा आहे. सन २००१ पासून सुरू झालेल्या या अभियानाने शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली असून शिक्षणाचा दर्जा, पायाभूत सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण, व विद्यार्थी नामांकन दर वाढविण्यात मोठे योगदान दिले आहे. तथापि, निधीचे योग्य वितरण आणि त्याच्या परिणामकारकतेबाबत अनेक ठिकाणी भिन्न मतप्रवाह दिसतात. या शोधनिबंधात सातारा जिल्ह्यातील सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत वितरित निधीच्या योग्य वापराचा आणि त्याच्या प्रभावाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधन निष्कर्षानुसार बहुतेक शाळांनी मिळालेला निधी पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी योग्यरित्या वापरला असला तरी काही ठिकाणी निधी वापरात विलंब, नियोजनातील त्रुटी आणि प्रशासनिक अडचणी आढळतात. या अध्ययनातून शिक्षण व्यवस्थेच्या परिणामकारकतेसाठी वित्तीय पारदर्शकता आणि स्थानिक प्रशासनाचा सहभाग आवश्यक असल्याचे स्पष्ट झाले आहे.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: Dec 17, 2025
Similarity Index: 5%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Raut, B. B., & Auti, S. (2025). *सर्व शिक्षा अभियानाच्या निधीचे योग्य वितरण व त्याच्या परिणामकारकतेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास – सातारा जिल्हा अभ्यासकेंद्रित दृष्टिकोन.* IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), **604–607.**

प्रस्तावना (Introduction)

भारताच्या संविधानातील अनुच्छेद ४५ नुसार राज्याने १४ वर्षांपर्यंतच्या सर्व बालकांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचे दायित्व स्वीकारले आहे. या घटनात्मक बांधिलकीची अंमलबजावणी करण्यासाठी १ एप्रिल २००१ रोजी "सर्व शिक्षा अभियान" (SSA) सुरू करण्यात आले. या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे आणि शिक्षणाला सामाजिक न्याय, समता व लोकशाही मूल्यांशी जोडणे हा आहे.

सर्व शिक्षा अभियान हे केंद्र आणि राज्य शासनाचे संयुक्त उपक्रम आहे. प्रारंभी केंद्र सरकारचा हिस्सा ८५% आणि राज्याचा १५% असा होता; नंतरच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये हा अनुपात ५०:५० असा झाला. या माध्यमातून देशभरातील प्राथमिक शाळांना इमारत, पिण्याचे पाणी, शौचालय, फर्निचर, शिक्षणसाहित्य, संगणक आदींसाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात आला.

मात्र या निधीचा उपयोग नेमक्या उद्दिष्टांसाठी होतो का? निधी वेळेवर वितरित होतो का? आणि या खर्चाचा शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर प्रत्यक्ष परिणाम होतो का? या प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी सातारा जिल्ह्याचा एक केस स्टडी म्हणून निवड करण्यात आली.

२ संशोधन समस्या (Statement of the Problem)

जरी सर्व शिक्षा अभियानामुळे शाळांची संख्या, इमारतींची स्थिती आणि विद्यार्थ्यांची उपस्थिती सुधारली असली तरी निधी वितरणात अनेकदा तांत्रिक व प्रशासकीय अडथळे दिसतात. काही शाळांमध्ये दिलेला निधी अपुरा ठरतो, तर काही ठिकाणी वापरात विलंब होतो. या पार्श्वभूमीवर हा प्रश्न केंद्रस्थानी आहे —
"सातारा जिल्ह्यात सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत वितरित निधीचे वितरण आणि त्याच्या परिणामकारकतेमध्ये परस्पर संबंध कितपत आहेत?"

३ अभ्यासाची गरज आणि महत्त्व (Need and Importance)

शिक्षण हा देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचा पाया आहे. शिक्षणात केलेली प्रत्येक गुंतवणूक मानवी भांडवलाच्या विकासास हातभार लावते. परंतु निधी योग्य प्रकारे वापरला गेला नाही तर अशा उपक्रमांचा हेतू निष्फळ ठरतो. सातारा जिल्ह्यात सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत २००१ ते २०२० या कालावधीत वितरित निधीचा शैक्षणिक परिणाम तपासणे अत्यावश्यक आहे. या अध्ययनातून निधी वितरणातील कमतरता, व्यवस्थापकीय त्रुटी आणि प्रभावी कार्यपद्धतींचा शोध घेता येईल.

४ संशोधन उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

१. सातारा जिल्ह्यात सर्व शिक्षा अभियानाच्या निधीचे वितरण तपासणे.
२. निधीचा शाळा विकासावर आणि शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे.
३. निधी वापराच्या प्रक्रियेत येणाऱ्या अडचणी आणि सुधारणा जाणून घेणे.
४. वित्तीय पारदर्शकता आणि परिणामकारकतेमध्ये असलेला संबंध तपासणे.
५. प्रभावी निधी वापरासाठी शिफारसी सुचविणे.

५ साहित्याचा आढावा (Review of Literature)

सर्व शिक्षा अभियानावर अनेक संशोधन कार्ये झाली आहेत. डॉ. जी. परटे व डॉ. के. ए. शीला यांनी "सर्व शिक्षा अभियान" (२०१०) या ग्रंथात या योजनेच्या संरचनेचे आणि अंमलबजावणीच्या पद्धतींचे सविस्तर वर्णन केले आहे. कान्हा नवले (२०२१) यांनी त्यांच्या प्रबंधात "शिक्षण हक्क कायद्याची अंमलबजावणी: एक अभ्यास" या विषयावर चर्चा करताना निधीच्या योग्य वापराचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. तसेच महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (MSCERT) पुणे यांनी प्रकाशित केलेल्या अहवालांमध्ये शिक्षण गुणवत्तेचा सातत्यपूर्ण उन्नतीसाठी SSA च्या भूमिका स्पष्ट केल्या आहेत.

या आधीच्या साहित्याच्या तुलनेत सध्याचे संशोधन सातारा जिल्ह्याच्या पातळीवर प्रत्यक्ष डेटा आणि अनुभवाधारित विश्लेषण सादर करते.

६ संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या अभ्यासात **वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धती** (Descriptive & Analytical Method) वापरण्यात आली आहे.

1. **संशोधन क्षेत्र:** सातारा जिल्हा (३३९२ शाळा)
2. **नमुना निवड:** १०% नमुना (सुमारे ३४० शाळा) यादृच्छिक पद्धतीने निवडला.
3. **डेटा स्त्रोत:**
    - प्राथमिक माहिती: शाळा प्रमुख, गटसमन्वयक, शिक्षण अधिकारी यांची मुलाखत आणि प्रश्नावली.
    - दुय्यम माहिती: जिल्हा परिषदेचे अहवाल, वित्तीय नोंदी, उपयोगिता प्रमाणपत्रे, आणि शैक्षणिक आकडेवारी.
4. **विश्लेषण तंत्रे:** टक्केवारी, सहसंबंध विश्लेषण, तुलना, आलेखीय सादरीकरण, आणि तक्त्यांद्वारे मोजमाप.

७ विश्लेषण व निष्कर्ष (Analysis and Findings)

(अ) निधी वितरणाचे स्वरूप

२००१ ते २०२० दरम्यान सातारा जिल्ह्यात SSA अंतर्गत शाळांना विविध अनुदाने देण्यात आली — शाळा अनुदान, देखभाल अनुदान, गणवेश, संगणक, वर्गखोली बांधकाम, इत्यादी. बहुतेक शाळांनी दिलेला निधी पायाभूत सुविधांसाठी योग्यरीत्या वापरला असल्याचे दिसून आले. तथापि, काही शाळांमध्ये निधीचा वापर नियोजित वेळेत झाला नाही.

(ब) शैक्षणिक परिणाम

SSA च्या माध्यमातून शाळेत विद्यार्थ्यांची उपस्थिती वाढली, मुलींच्या शिक्षणात सुधारणा झाली, आणि शिक्षक प्रशिक्षणामुळे गुणवत्तेत वाढ झाली. परंतु काही ठिकाणी शाळांकडे अद्याप शिक्षकांची कमतरता व संगणकीय साधनांची अनुपलब्धता आहे.

(क) प्रशासनिक अडचणी

प्रशासनिक विलंब, अहवाल सादरीकरणातील त्रुटी, आणि निधी हस्तांतरणातील विलंब ही प्रमुख अडचणी आढळल्या. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये समन्वयाचा अभावही जाणवतो.

(ड) परिमाणात्मक निष्कर्ष

निधीच्या वितरण आणि शाळा विकासाच्या पातळीमध्ये **सकारात्मक सहसंबंध (positive correlation)** आढळला. ज्या शाळांना निधी वेळेवर व पुरेशा प्रमाणात मिळाला, त्या शाळांमध्ये शैक्षणिक परिणाम आणि विद्यार्थी टिकाव दर (retention rate) जास्त होता.

८ चर्चा (Discussion)

अभ्यासातून असे दिसते की SSA अंतर्गत निधी वितरणाची प्रक्रिया तुलनेने पारदर्शक आहे, परंतु काही ठिकाणी स्थानिक प्रशासनातील तांत्रिक ज्ञानाच्या अभावामुळे कामकाज विलंबित होते. शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर निधीचा परिणाम दिसून येतो, परंतु गुणवत्तावाढीसाठी केवळ आर्थिक मदत पुरेशी नाही. शिक्षक प्रशिक्षण, पालकांचा सहभाग आणि सामाजिक जबाबदारी हेदेखील महत्त्वाचे घटक आहेत.

९ निष्कर्ष (Conclusion)

सातारा जिल्ह्यात सर्व शिक्षा अभियानामुळे प्राथमिक शिक्षणाच्या पातळीवर लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. निधीचे वितरण बहुतांश ठिकाणी योग्य प्रकारे झाले असून, शिक्षण पायाभूत सुविधा मजबूत झाल्या आहेत. तथापि, निधीच्या वापरात वेळेचे नियोजन, लेखापरीक्षण पारदर्शकता आणि शाळास्तरावर जबाबदारीची स्पष्टता आणणे आवश्यक आहे. एकंदरीत, या अभियानाने

शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाला मजबूत पाया दिला आहे.

10 शिफारसी (Recommendations)

१. निधी वितरणासाठी डिजिटल ट्रॅकिंग प्रणाली कार्यान्वित करावी.

२. शाळास्तरावर वित्तीय प्रशिक्षण कार्यशाळा घ्याव्यात.

३. शिक्षक, पालक व ग्रामपंचायत यांच्या समन्वयाने निधी वापर नियोजन करावे.

४. शाळांमध्ये वार्षिक वित्तीय लेखापरीक्षण अनिवार्य करावे.

५. SSA योजनांतर्गत नवोन्मेषी प्रकल्पांना प्रोत्साहन द्यावे.

६. निधी वापराचे परिणाम शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या निर्देशांकांशी जोडावेत.

11 ग्रंथसूची (Bibliography)

१. परटे, जी. आणि शीला, के. ए. (२०१०). *सर्व शिक्षा अभियान.* पुणे: महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन परिषद.

२. नवले, कान्हा. (२०२१). *शिक्षण हक्क कायद्याची अंमलबजावणी: एक अभ्यास.* मुंबई विद्यापीठ.

३. धांडे, डॉ. स्पृहला. (२००५). *२१ व्या शतकातील शिक्षण.* पुणे: नवी दिशा प्रकाशन.

४. महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण परिषद (२०१२). *मुख्याध्यापक मार्गदर्शिका.* मुंबई.

५. www.ssa.nic.in, www.shodhganga.inflibnet.ac.in, www.education.gov.in